

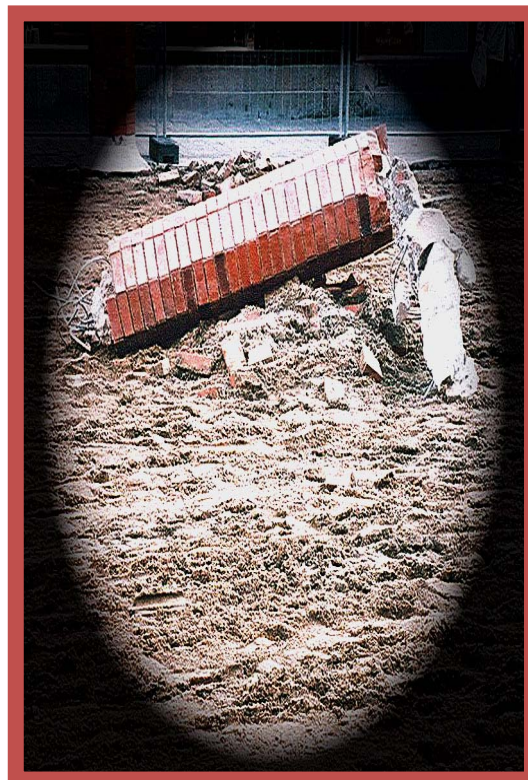
”Västerås är en ganska stor och vacker uppstad,…”

Arkeologiska iakttagelser intill en varutunnel

Arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning

Fornlämning Västerås 232:1
Smedjegatan, Hantverkaregatan och Torggatan
Västerås domkyrkoförsamling
Västerås kommun
Västmanland

Ulf Alström

”Västerås är en ganska stor och vacker uppstad,...”

Arkeologiska iakttagelser intill en varutunnel

Arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning

Fornlämning Västerås 232:1
Smedjegatan, Hantverkaregatan och Torggatan
Västerås domkyrkoförsamling
Västerås kommun
Västmanland

Ulf Alström

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård
Stora gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
Fax: 021-14 52 20
E-post: info@kmmmd.se

© Stiftelsen Kulturmiljövård 2011

Omslag; Rapporttitel från Grau 1754, s. 38, samt foto av f.d. utsmyckning på Torggatan.

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2006/01407.

ISBN: 978-91-7453-081-0

Tryck: Just Nu, Västerås 2011.

Innehåll

Sammanfattning.....	5
Inledning.....	6
Bakgrund	6
Målsättning.....	8
Genomförande	8
Undersökningsresultat.....	9
Tolkning och utvärdering	14
Kart- och arkivmaterial	17
Otryckta källor.....	17
Internetbaserade källor.....	17
Litteratur.....	17
Tekniska och administrativa uppgifter	18
BILAGOR	19
Bilaga 1. Fyndtabell.....	19

Figur 1. Undersökningsplatsens läge markerat med en ring. Svarta streck markerar gatusräckningarna som byggts om. Utdrag ur Ekonomiska kartan. Skala 1:20 000.

Sammanfattning

Under 2010 och 2011 har Västerås stad omdanat stadens centrala delar. De berörda gatusträckningarna var Smedjegatan, Torggatan och Hantverkaregatan. De ombyggda ytorna ligger till största delen ovanpå varutunneln som sträcker sig under Västerås centrala delar varför alla kulturlager på dessa sträckor sedan länge är borta.

På två sträckor, Smedjegatan och Hantverkaregatan, påträffades dock kulturlager som var intakta. På platsen för dagvattenbrunnen i Smedjegatan kunde ett 1,7 m tjockt kulturlager dokumenteras. De först avsatta kulturlagren kunde dateras till perioden 1150–1290.

Kulturlagertjockleken berättar också om vilken oerhörd arkeologisk kunskap som gått förlorad i och med att det moderna Västerås växte fram utan att arkeologiska undersökningar utfördes.

I västligaste delen av Hantverkaregatan påträffades också intakta kulturlager. Från kulturlagret i botten av schaktet togs material för ¹⁴C analys. Här erhöles en datering till perioden 1170–1270

Inledning

På grund av en omfattande omdaning och modernisering av centrala delarna av Västerås har Stiftelsen Kulturmiljövård utfört en arkeologisk förundersökning i form av en schaktningsövervakning.

Arbetet beställdes av Västerås stad, Tekniska nämndens stab, som också bekostade den arkeologiska förundersökningen.

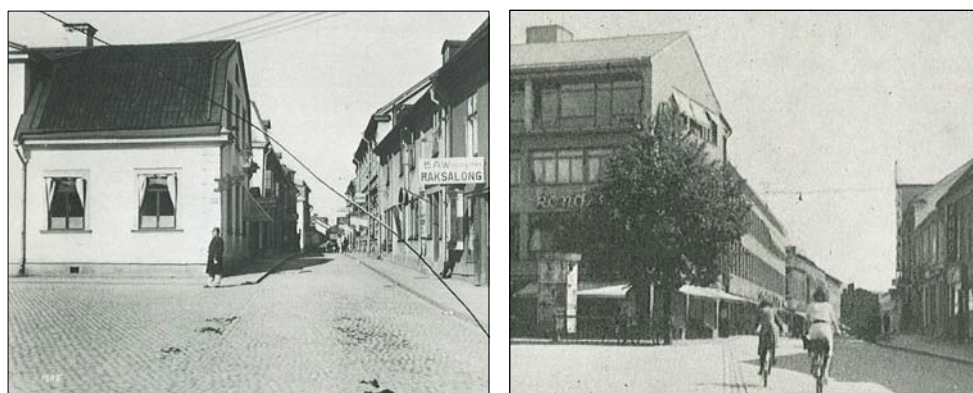
Arbetet utfördes efter ett beslut av Länsstyrelsen i Västmanlands län daterat 2010-08-09 (dnr: 431-2731-10).

Bakgrund

De utsmyckningar och markbeläggningar som nu anses ha tjänat ut anlades i centrala Västerås 1987. I huvudsak var det tegel som användes, både för markbeläggningen, pelare samt upphöjda planteringar. Att planteringar för blommor och träd anlades över markytan beror på att det under Torggatan och Hantverkargatan finns en varutunnel. Varutunneln började anläggas 1967–1968 i samband med att Domus byggdes i kvarteret Igor (se Lif 2010).

Bygget av varutunneln är egentligen bara en fortsättning på den stadsplanering som tog fart under 1950-talet då de centrala delarna av staden jämnades med marken. Staden var inte modern, eller som stadsarkitekten Per Bohlin uttryckte sig: ”Stadens centrum, stadens hjärna, måste utan tvekan sägas vara åderförkalkat: en trång anhopning av gamla fallfärdiga hus med dåliga bostäder, kontor och affärslokaler. Man torde utan överdrift kunna påstå, att just butiksbeståndet ur kvalitetssynpunkt ligger långt under förhållandena i jämnstora och även mindre städer. Inom detta speciella område – butiksbeståndet – måste en uppräckning ske” (Drakenberg 1962, s. 385).

Rivningar och nybyggnationer har genomförts i Västerås centrum både före och efter 1950. Smedjegatan närmast Stora torget har t.ex. sett ut så här (figur 2 och 3).

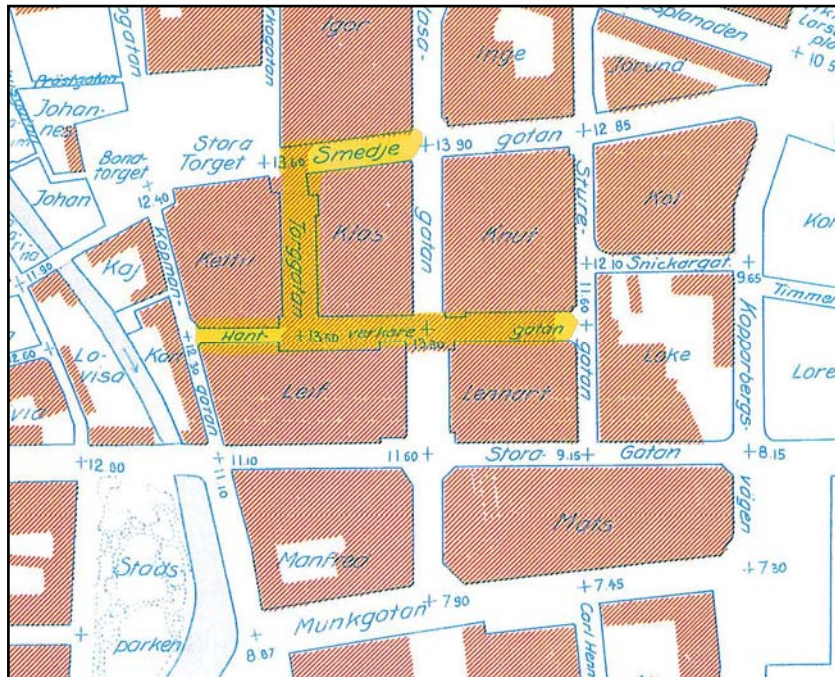
Figur 2. Smedjegatan mot öster. Bilderna tagna från Stora Torget 1905 (tv) och omkring 1940 (bilder ur Drakenberg 1962, Gustavsson 1981).

Figur 3. Smedjegatan mot öster. Bilden tagen från Stora Torget 2011 efter den nys avslutade omdaning. (Foto U. Alström.)

De arbeten som nu har genomförts är ytterligare en åtgärd för att råda bot på den s.k. åderförkalkningen från 1950-talet.

Omdaningen av citykärnan som nu har genomförts har påverkat den västra delen av Smedjegatan, (centrala delen av Smedjegatan byggdes om 2008 (Alström 2009)) hela Torggatan samt hela Hantverkaregatan. Sträckan är drygt 400 m lång. Stora delar ligger ovanpå varutunneln vilket innebär att alla kulturlager är bortschaktade. I Smedjegatan fram till dess möte med Torggatan samt västligaste delen av Hantverkergatan där tunnel inte byggdes fanns dock kulturlager bevarade.

Figur 4. Centrala Västerås med urschaktade områden markerade med röd skraffering. Gatusträckningar som ingår i ombyggnaden är markerade med gult. Endast gulmarkering markerar områden med intakta kulturlager (Karta från Medeltidsstaden 4 1977).

Målsättning

Målsättningen med den arkeologiska schaktningsövervakningen var att avgränsa fornlämningen i schakten. En bedömning och datering av kulturlager och anläggningar skulle göras, likaså av fyndens karaktär mängd och bevarandegrad.

Om fornlämning påträffades skulle dessa dokumenteras med hjälp av plan- och profilritningar i skala 1:20. Undersökningsområdets centrala läge innebar att dateringar av anläggningar och kulturlager var extra viktiga eftersom stora ytor av den medeltida staden schaktades bort utan någon dokumentation under 1950-1970 talen. Från de äldsta stadslagren insamlades därför material för tre ¹⁴C analyser.

Genomförande

Figur 5. Smedjegatan under ombyggnad hösten 2010. Bilden visar Smedjegatan mot öster mellan kvarteren Igor och Klas. Föremålen i förgrunden ligger på en utskjutande del av varutunnelns tak. (Foto U. Alström).

Den arkeologiska schaktningsövervakningen genomfördes på alla platser där varutunneln inte spolierat kulturlagren. Detta innebar också att den arkeologiska kontrollen genomfördes sporadiskt under aug-okt 2010. Ombyggnaden av Västerås city började 2010 och avslutades 2011. Kommunikationen mellan Peabs personal på fältet och arkeologisk kontrollant har trots tidsspannet fungerat bra.

Undersökningsresultat

Arbetet med ombyggnaden av Västerås city inleddes under augusti månad 2010 på Smedjegatan. Sträckan var cirka 80 meter. De schaktningar som antikvariskt övervakades var dels ett ledningsschakt med tillhörande brunn för dagvatten samt ett område för trädplanteringar och så kallad skelettjord. Skelettjord består av makadam, lera och planteringsjord som skapar bättre förutsättningar för trädens rotsystem att utvecklas i (www. Econova .se).

Smedjegatans västra schakt

Två schakt grävdes i Smedjegatan (figur 17). Det ena, i västra delen av Smedjegatan, grävdes för en dagvattenledning med tillhörande djupare brunn.

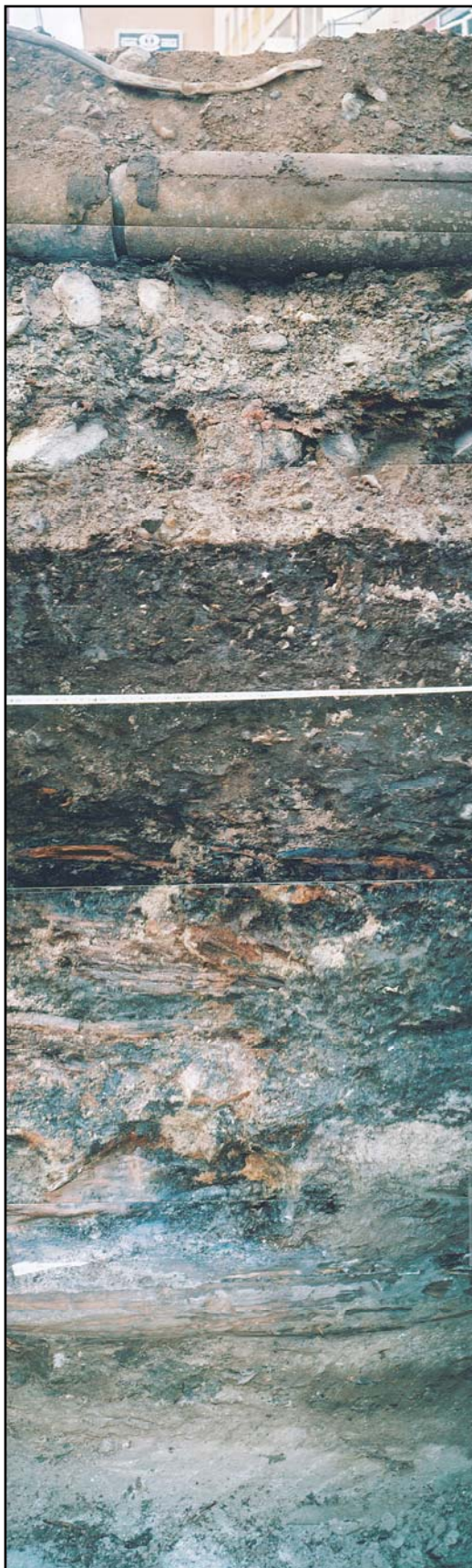
Figur 6. Bilden visar en sektion av lagerföljden i Smedjegatan. Överst i ett sentida bärlager ligger kablar under tegelstensmarkeringen. Därefter ett blandat rivningslager och bärlager. Det svarta lagret är rester efter branden 1714. (Foto U. Alström).

Schaktet från dagvattenbrunnen österut i Smedjegatans var 25 m långt och 2 m brett. Djupet var cirka 1,3 m. Under ett bärlager som var 0,6 m tjockt, där bl.a. diverse kablar och ledningar var nergrävda, påträffades en mängd större stenar som med stor sannolikhet var grundrester efter de hus som finns avbildade i högerkant på fotografierna över Smedjegatan (figur 2). Här låg också rivningsmaterial som bestod av tegel, kalkbruk kakel och mindre stenar.

Under de kvarlämnade grundstenarna och raseringsmassorna påträffades ställvis ett brandlager som var 0,3–0,4 m tjockt. Brandlagret kan med stor sannolikhet dateras till 1714 då en stor brand härjade i staden (figur 6) (Jansson 1998, Medeltidsstaden 1977).

Platsen där dagvattenbrunnen placerades var näst intill arkeologiskt intakt. Under ett 0,6 m tjockt bärlager med en dagvattenledning nergrävd dokumenterades ett kulturlager som var 1,7 m tjockt. (Därmed kan vi också ana hur mycket av Västerås historia som schaktades bort under rivningsperioderna på 1950–1970 talen.)

Figur 7 (nedan). Schaktväggen vid dagvattenbrunnen. För skala se figur 8. (Foto U. Alström).

Lager 1. Bärlager

Dagvattenledning

Lager 2. Äldre bärlager

Lager 3. Brungrått kulturlager med träflis, gödsel och björknäver.

Lager 4. Golv av brandskadat virke.

Lager 5. Bebyggelselager av dåligt bevarat virke i tre (?) faser samt påförd blålera.

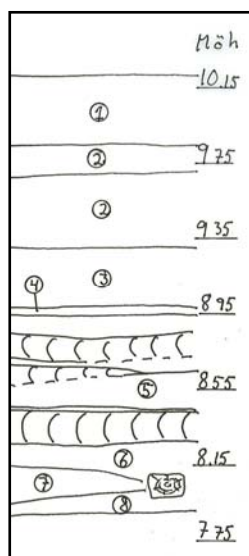
Syllstock i blålera

Lager 6 och 7. Brunt fuktigt lager med flis, näver och djurben.

Lager 8. Infiltrationslager med lite träflis och kvistar.

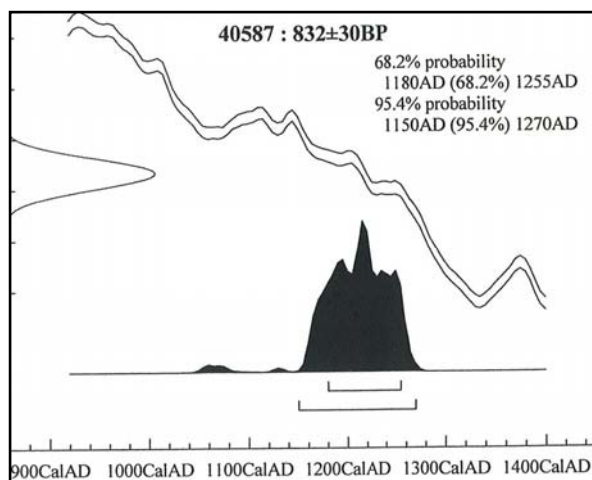
Lager 9. Ren blålera.

Lagerföljden i schaktet för dagvattenbrunnen dokumenterades i sektion mot öster, dvs. samma sektion som finns avbildad på figur 7.

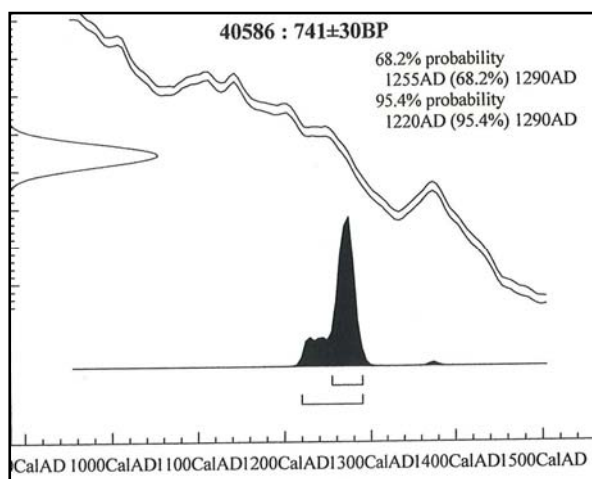

Figur 8. Sektionsritning från dagvattenbrunnen i Smedjegatan. 1. Bärlager, 2. Äldre dagvattenrör med underliggande bärlager, 3. Brungrätt kulturlager med träflis, gödsel och björknäver, 4. Trägol, brandskadat, 5. Bebyggelselager av dåligt bevarat virke i tre (?) faser samt påförd lera, 6 och 7. Brunt, fuktigt lager med träflis, näver och djurben, 8. Infiltrationslager med lite träflis och kvistar. Under infiltrationslagret finns ren blålera. (Sektion mot öster. Skala 1:40).

De bevarade kulturlagren (lager 3–8) som är 1,7 m tjocka kan alla med största sannolikhet dateras till medeltid. Från de äldsta lagren, lager 6 och 7, har material i form av djurben insamlats för ^{14}C -analys.

Figur 9. ^{14}C provet är hämtat från lager 6. Lagret kan med 95% sannolikhet dateras till 1150–1270 vår tideräkning (Possnert 2010).

Figur 10. ^{14}C provet är hämtat från lager 7. Lagret kan med 95% sannolikhet dateras till 1220–1290 vår tideräkning (Possnert 2010).

Dateringarna till 1200-talet är bland de äldsta som kan presenteras från centrala Västerås. De korresponderar väl med de dateringar som är kända från kvarteret Johannes mellan Svartån och Bondtorget. Där har också en bebyggelse etablerats under 1200-talet trots att området utnyttjats som begravningsplats, kanske redan under 1000-talet, men säkert under 1100-talet. (Annuswer m. fl. 1990). Begravningsplatsen (kyrkogården) i Västerås var troligen samtida med etableringen av biskopskyrkan i staden omkring 1120, kanske så tidigt som 1103 (Ekström 1939, 1946; Palmqvist 1961). 1200-talet var för övrigt en intensiv konsolideringsperiod för domkyrkan då flera stora ombyggnader genomfördes (Hammar skiöld 2005). Ett annat stort byggnadsprojekt som sattes igång under 1200-talet var Dominikanernas konvent ute på en ö (Conventus insulensis) där nu stadshuset ligger (Gallén 1958, Lundén 1950).

Smedjegatans östra schakt

I östra delen av Smedjegatan, fram till Vasagatan grävdes ett nära 30 m långt schakt för trädplanteringar och skelettjord. Schaktet var 2 m brett och 1,2 m djupt. I schaktet påträffades grundstenar efter de hus som revs i samband med att Konsums första varuhus byggdes i kvarteret Igor 1937 (Lif 2010). En del av grundstenarna kan möjligen även dateras till 1500–1600-talet utifrån fynd av kakelugnsfragment som påträffades i samband med dessa (Stockholms läns museum 2010, Århem 2004, Scherman 2007). Stratigrafin var emellertid väldigt oklar eftersom rivningsmassor tillsammans med sentida åsmaterial låg spritt i hela schaktets längd.

Figur 10. Kakelugnsfragment påträffat i Smedjegatans rivninglager (Bild U. Alström).

Hantverkaregatan

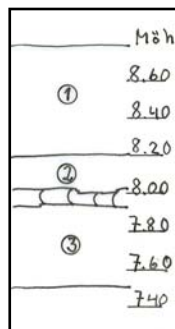
Trots att omfattande arbeten har utförts i centrum i samband med ombyggnaden tillkom bara en plats där ytterligare arkeologisk information kunde insamlas. Från en kort sträcka i Hantverkaregatan (figur 17) där den mynnar ut i Köpmangatan dokumenterades ett kulturlager där också ett ben för ¹⁴C datering togs tillvara.

Figur 11. Hantverkaregatan 1923 eller något senare med Frälsningsarmens lokaler. Vy mot öster(?) (Andersson 1946).

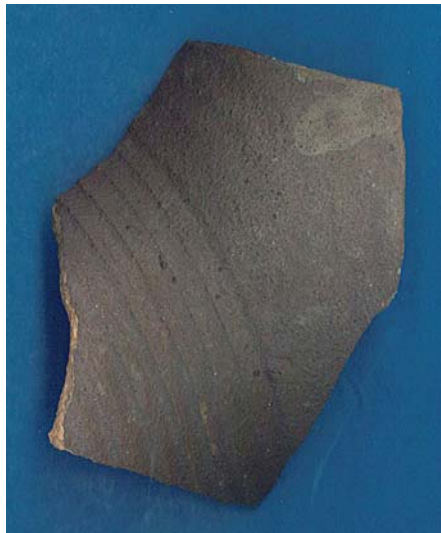

Figur 12. Hantverkaregatan 2011.
Vy mot öster. (Foto U. Alström).

Figur 13. Sektionsritning vid trädplanteringen i västra delen av Hantverkaregatan. 1. Sentida bärlager, 2. Brunt kulturlager med inslag av tegel, 3. Brungrått homogent kulturlager med inslag av gödsel, björknäver och lerig jord. (Sektion mot söder, Skala 1:40).

Det schakt som grävdes för träden och skelettjorden i Hantverkaregatan nådde aldrig steril nivå. Kulturlagret fanns dock bevarat på 7.5 m ö h. som också var schaktets botten. Mellan lager 2 och 3 låg en bit rundvirke med okänd längd och funktion. Strax intill rundvirket, i lager 2, påträffades en stengods-skärva, C2-gods (figur 14), som sannolikt kan dateras till cirka 1300-talet (Medeltidsstaden 30).

Figur 14. Stengods-skärva från lager 2 i Hantverkaregatan. (Bild skala 1:1 U. Alström).

Från botten av schaktet, dvs. lager 3, tillvaratogs ett djurben för ^{14}C analys (figur 15). Dateringen av benet ligger helt i linje med dateringarna från Smedjegatan.

Att Smedjegatan inhyst smeder står ganska klart i det arkeologiska materialet (Alström 2009) men huruvida det funnits hantverkare vid Hantverkaregatan låter sig vara osagt.

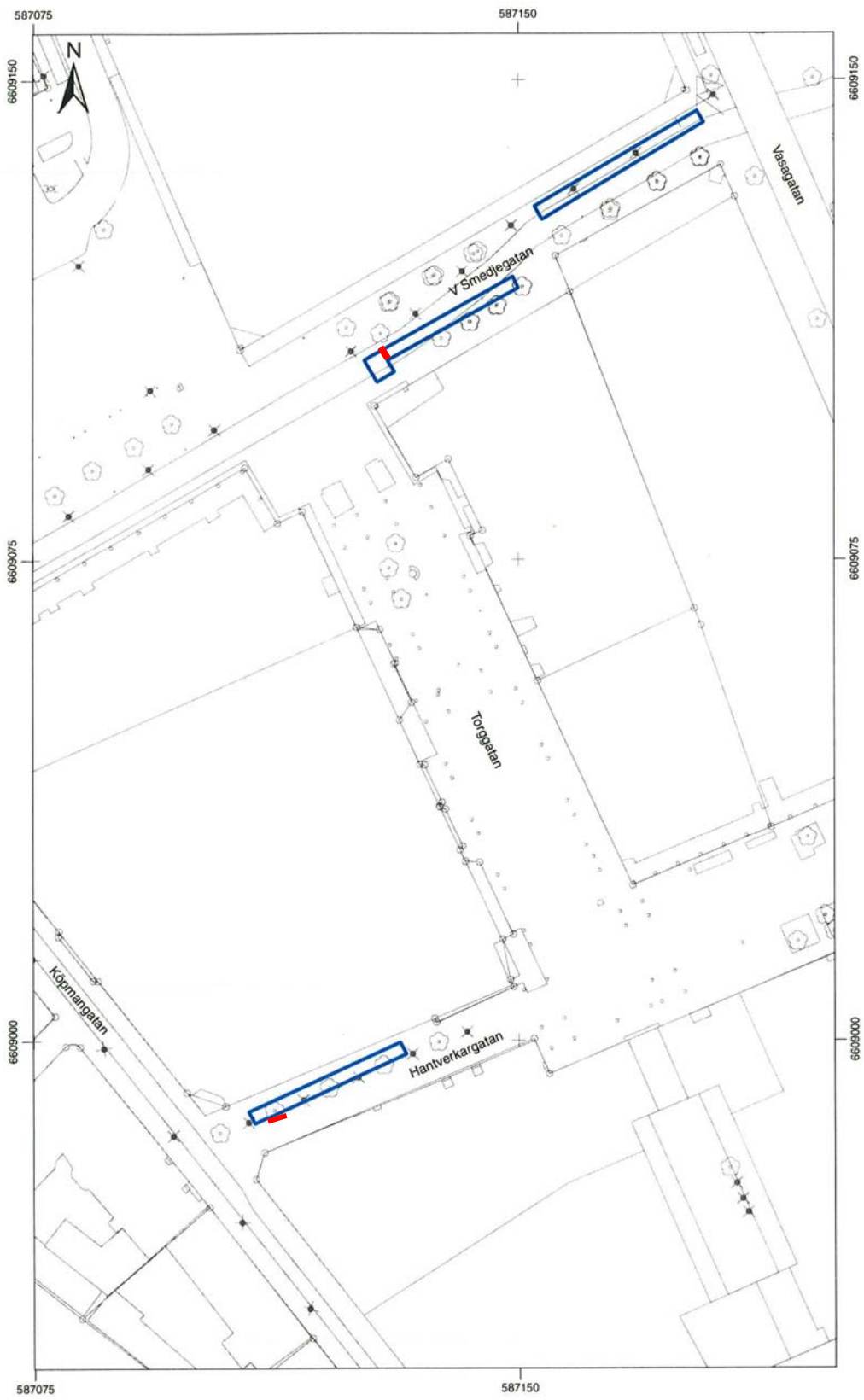
denna period pågick i staden. Dels är det domkyrkan som utvidgades, dels etablerade sig dominikanerna i staden och uppförde sina konventbyggnader.

De dateringar som i och med den här arkeologiska schaktningsövervakningen erhållits tycks stödja tanken att även staden i sig utvecklades kraftigt under 1200-talet. Till och med så kraftigt att man tar en begravningsplats i anspråk för uppförande av ny bebyggelse.

Kyrkans och dominikanernas byggnadsverksamhet i staden var en viktig faktor för utvecklingen men även andra externa ekonomiska aspekter bör också nämnas. Här fanns Bergslagens järnframställningsplatser där masugnen i Lapphyttan visat att järnet var en viktig råvara. Lapphyttan, som undersöktes under åren 1978–1983, dateras till 1100-talets andra hälft. Kompletterande undersökningar har nyligen utförts vid masugnen (Karlsson m.fl. 2011). Det är dock inte bara järnet som kan ha haft betydelse för utvecklingen i Västerås. Från slutet av 1200-talet finns en skriftlig källa, ett bytesbrev som skrevs på Färingsö 1288, som redovisar att biskop Peder (Peter) i Västerås biskopsdöme förvärvat 1/8 av Stora Kopparberget som ligger i Thorsangers församling (Ekström 1939, s. 31; Wessén, 1947). Biskopens ägande i gruvan 1288 minskades emellertid 1396, med undantag av två bälgar (gruvlotter), i och med ett reduktionsbeslut som angav att ingen annan fick ”äga” i gruvan förutom kronan. Att äga hade troligtvis med uttaget av avraden att göra vilket bör ha haft en negativ inverkan på Västerås biskopens finanser (Boethius 1965).

Utvecklingen i Västerås tycks följa den allmänna ekonomiska uppgången i Europa som följde på de stora silverfyndigheterna i Sachsen och Böhmen som innebar att myntat silver började användas i stor skala. Den här kommersiella perioden sträckte sig från cirka 1160 fram till cirka 1330 och har bland forskare namngetts som ”det långa 1200-talet”. Den som myntade uttrycket var den brittiske professorn i historia Peter Spufford (Spufford 1988, 2002).

Man kan med dessa resultat börja ana att Västerås som stad hade en trevande utveckling under 1100-talet för att senare, under 1200-talet, bli ett viktigt kristet centrum vars ekonomi bland annat grundades på järnet och kopparen samt kanske även på det myntade silvret.

Figur 17. Karta över undersökningsområdet med schakten i Smedjegatan och Hantverkargatan markerade med blå heldragna linjer. Röda markeringar anger platserna för sektionsritningarna (figurerna 8 och 13) (Utdrag ur digitala fastighetskartan, skala 1:1000. Kartbearbetning Jan Ahlström).

Referenser

Kart- och arkivmaterial

Digitala fastighetskartan. Skala 1:1000

Ekonomiska kartan 11G:17. Skala 1:20 000.

Otryckta källor

Hammarskiöld, R. 2005. Västerås domkyrka. Kulturhistorisk karaktäristik. Västerås.

Internetbaserade källor

Econova Garden AB. www.econova.se Skelettjord.

www.stockholmslansmuseum.se Äldre kakelugnar.

Litteratur

Alström, U., 2009. Smedjegatan i Västerås. Kulturmiljövård Mälardalen. Rapport 2009:12. Västerås.

Andersson, B., 1946. Väckelserörelsen. Svenska stadsmonografier. Västerås.

Annuswer, B. m fl., 1990. Västerås 1000 år i centrum. Riksantikvarieämbetet. Västerås kulturnämnds skriftserie nr 23. Västerås.

Boethius, B., 1965. Kopparbergslagen fram till 1570-talets genombrott. Skrifter utgivna av Stora Kopparbergs Bergslags Aktiebolag. Stockholm.

Broberg, B. & Hasselmo, M., 1981. Medeltidsstaden 30. Keramik, kammar och skor från 7 medeltida städer. Raä och SHM. Stockholm.

Drakenberg, S., 1962. Stadens byggnadshistoria från 1800-talets mitt. Del V:2. Västerås genom tiderna. Monografi utgiven av Västerås stad. Västerås.

Ekström, G., 1939. Västerås stifts herdaminne. I. Medeltiden och reformationstiden. Falun.

Ekström, G., 1946. Domkyrkan. Svenska stadsmonografier. Västerås.

Gallén, J., 1958. Dominikanerorden. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Malmö.

Grau, O., 1754. Beskrifning öfver Wästmanland. (Nytryck 1904.) Utg. Västmanlands Allehanda. Västerås.

Gustavsson, G., 1981. Gatunamnens historia i Västerås. Västerås kulturnämnds skriftserie nr. 8. Västerås.

- Jansson, T., 1998. Historien om en stad. Utg. av Västmanlands Läns tidning. Västerås.
- Karlsson, C., Pettersson-Jensen, I-M. Ros. 2011. Lapphyttans masugn. Undersökning av grundkonstruktionen under den medeltida masugnen. Stiftelsen Kulturmiljövård Rapport 2011:16. Västerås.
- Lif, A., 2010. Minnen av en stad – om gamla Västerås. Västerås.
- Lundèn, T., 1950 (original 1200-talets slut) Översättning av Petrus de Dacia, Om den saliga jungfrun Kristina av Stommeln.. Stockholm.
- Medeltidsstaden 4, 1977. Västerås. Raä och SHM. Stockholm.
- Palmqvist, A., 1961. Kyrkans enhet och Papalismen. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia. Uppsala.
- Scherman, S., 2007. Den svenska kakelugnen. 1700-talets tillverkning från Marieberg och Rörstrand. Stockholm.
- Spufford, P., 1988. Money and its use in medieval Europe. Cambridge.
- Spufford, P. 2003. Pengar och makt. Stockholm (London).
- Wessèn, E., 1947. Biskop Peters i Västerås bytesbrev 1288. I: Medeltida urkunder rörande Stora Kopparberget. Monumenta Historica Cuprimontana Medii Aevi. Utg. av Stora Kopparbergs Bergslags Aktiebolag. Stockholm.
- Århem, B., 2004. Kakel från underjorden. Arkeologiska fynd från Stockholms innerstad. Blick Stockholm då & nu. Stockholms stadsmuseum. Stockholm

Tekniska och administrativa uppgifter

<i>KM projektnr:</i>	KM 10100
<i>Länsstyrelsen dnr, beslutsdatum:</i>	431-2731-10 daterat 2010-08-09
<i>Undersökningsperiod:</i>	Augusti-Oktober 2010
<i>Arkeologtimmar:</i>	46 timmar
<i>Exploateringsyta:</i>	Västerås centrum
<i>Personal:</i>	Ulf Alström
<i>Belägenhet:</i>	Smedjegatan, Hantverkargatan Torggatan. Västerås domkyrkoförsamling, Västerås kommun, Västmanlands län, Västmanland
<i>Ekonomisk karta:</i>	11G:17
<i>Koordinatsystem:</i>	SWEREF99TM
<i>Koordinater:</i>	Smedjegatan X 6609111 Y 587126 Hantverkargatan X 6608991 Y 587121
<i>Höjdsystem:</i>	RH 2000
<i>Inmätningmetod:</i>	Manuell
<i>Dokumentationshandlingar:</i>	Förvaras hos Västmanlands läns museum
<i>Fynd:</i>	Fynden F1 – F10 förvaras på KM i väntan på beslut om fyndfördelning

BILAGOR

Bilaga 1. Fyndtabell.

Fyndnr	Sakord	Material	Egenskap	Vikt, gr	Antal	Antal. fragm.	Fragm. grad	Fyndomständighet
1	Bottenskälla	Slagg	--	380	1	1	hel	Lager 4 Västra schaktet Smedjegatan
2	För ev. 14C	Ben och kvist	--	35	2+1	3	--	Lager 7 Västra schaktet Smedjegatan
3	Bleck, skrotmetall	Koppar	--	10	1	1	--	Lager 7 Västra schaktet Smedjegatan
4	Äldre rödgods	Lera	Hårdbränt	15	1	1	--	Lager 6 Västra schaktet Smedjegatan
5	Kakel	Lera	Grönglaserad	520	1?	6	--	Omrört lager Östra schaktet Smedjegatan
6	Yngre rödgods	Lera	Glaserade	60	3	3	--	Omrört lager Östra schaktet Smedjegatan
7	Stengods C2	Lera	Glaserad	3	1	1	--	Omrört lager Östra schaktet Smedjegatan
8	Stengods C2	Lera	Glaserad	18	1	1	--	Lager 3 Hantverkaregatan
9	Kritpipa	Lera	Skaffragment	1	1	1	--	Lager 2 Hantverkaregatan
10	Keramik	Lera	Stengodsliknande sekundärbränt	och 60	2	2	--	Lager 2 Hantverkaregatan

